

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سروشناسه:	رجیپور، روح الله، ۱۳۶۱.
عنوان و نام پدیدآور:	اندیشه‌های کلامی خاندان اعین؛ روح الله رجیپور
مشخصات نشر:	قم: مؤسسه علمی- فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری:	۲۰۸ ص.
فروست:	پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام؛ ۱۷.
شابک (ISBN):	۹۷۸—۰۹۳—۲۰۷—۶۲۲—۹
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا.
یادداشت:	کتابنامه ص. (۴۹۹?)—(۴۹۹?) همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	وزاره بن اعین (خاندان)
موضوع:	محمدثان شیعه -- سرگذشتامه
موضوع:	نویسنده‌گان شیعه -- سرگذشتامه
شناسه افزوده:	پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام.
شناسه افزوده:	پژوهشگاه قرآن و حدیث
رده‌بندی کنگره:	Z1010
رده‌بندی دیوبی:	۰۱۳/۲۹۷
شماره کتاب‌شناسی ملی:	۶۲۱۰۱۵۲

اندیشه‌های کلامی خاندان اعین

اندیشه‌های کلامی خاندان اعین

تهیه: پژوهشکده کلام اهل بیت (ع) / ۱۷

ویراستار: مصطفی حقانی فضل

صفحه‌آرا: محمد حسینی

طراح جلد: حسن فرزانگان

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

سازمان چاپ و نشر

دفتر مرکزی:

سازمان چاپ و نشر دارالحدیث: قم، میدان شهداء، ابتدای خیابان معلم، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۲۳ - ۰۲۵ - ۳۷۷۴۱۶۵۰ ص.پ: ۴۴۶۸۵/۳۷۱۸۵

hadith@hadith.net

<http://www.hadith.net>

---

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۹	سخن پژوهشگده
۱۳	پیش‌گفتار
۱۵	پیشینه پژوهش
۱۷	روش پژوهش
۱۸	منابع مشتمل بر پژوهش حاضر

بخش اول:

کلیات

۲۳	فصل اول: کلام امامیه در عصر حضور ائمه
۲۷	مدرسه کوفه
۳۰	جریان‌های کلامی کوفه
۳۳	گرایش‌های محدث متکلمان
۳۴	خطوط فکری متکلمان کوفه
۳۷	فصل دوم: خاندان اعین

۳۹.....	معرفی خاندان اعین
۳۹.....	اجداد خاندان اعین
۴۰.....	فرزندان اعین
۴۴.....	فرزندان سنی مذهب اعین
۴۴.....	فرزندان غیر مشهور اعین
۴۶.....	برجسته‌ترین فرزندان اعین
۴۷.....	عبدالملک بن اعین
۴۷.....	ام اسود
۴۸.....	حمران بن اعین
۴۹.....	عبدالرحمن بن اعین
۴۹.....	بکیر بن اعین
۵۰.....	زرارة بن اعین
۵۱.....	برجسته‌ترین نوادگان اعین
۵۱.....	حمزة بن حمران
۵۱.....	محمد بن حمران
۵۲.....	ضریس بن عبدالملک بن اعین
۵۲.....	عبدالله بن بکیر
۵۳.....	عیید بن زراره
۵۳.....	عبدالله بن زراره
۵۳.....	محمد بن عبدالله بن زراره
۵۴.....	حسن بن جهم بن بکیر
۵۵.....	ابو غالب زراری
۵۵.....	تشیع خاندان اعین
۵۶.....	اعین

۵۶.....	عبدالملک بن اعین
۵۸.....	ام اسود
۶۰.....	حرمان
۶۳.....	عبدالرحمن بن اعین
۶۴.....	بکیر بن اعین
۶۴.....	زرارة بن اعین
۷۰.....	خاندان اعین و کلام
۷۸.....	خاندان اعین و گرایش غالیان و متهمان به غلو
۸۲.....	خاندان اعین و خطوط فکری جریان متکلمان

بخش دوم:

اندیشه‌های کلامی خاندان اعین

۸۷.....	فصل اول: معرفت
۹۱.....	آل اعین و معرفت
۱۰۰.....	معرفت فضری
۱۰۵.....	فصل دوم: ایمان و کفر
۱۰۸.....	آل اعین و ایمان و کفر
۱۲۱.....	فصل سوم: اسماء و صفات الهی
۱۲۹.....	آل اعین و صفات الهی
۱۳۳.....	علم مستور و علم مبذول
۱۳۵.....	آفرینش بر پایه علم
۱۳۷.....	فصل چهارم: استطاعت

۱۴۲	آل اعین و استطاعت
۱۵۳	فصل پنجم: امامت
۱۵۶	حمران و تبیین و ترویج آموزه امامت
۱۶۲	خاندان اعین و اتهام فطحی بودن
۱۶۷	اندیشه‌های خاندان اعین در عرصه امامت
۱۶۸	نیاز عالم به وجود امام
۱۷۰	ضرورت شناخت و پیروی از امام <small>علیه السلام</small>
۱۷۴	تولی و تبری
۱۷۵	تبیین جایگاه امام <small>علیه السلام</small>
۱۷۹	مقامات معنوی امامان <small>علیهم السلام</small>
۱۸۳	علم امام
۱۸۷	مهدویت
۱۹۱	کتاب نامه
۲۰۱	نمایه اعلام

سخن پژوهشگده

کلام اسلامی مانند دیگر علوم سیری تدریجی داشته و پس از تکوین، سیر شکوفایی و گسترش خود را تاکنون ادامه داده است و در این مسیر مراحلی را پشت سر نهاده است. همواره دوره شکل‌گیری یک دانش، رازآلودترین مراحل آن است که پژوهش‌گران تاریخ علم برای کاستن از ابهام‌های آن تلاش می‌کنند. بسته به روش و عمق آن مطالعات و پژوهش‌ها، نظریات متفاوت و گاه متناقضی ارائه شده است که تشخیص سره از ناسره را دشوار می‌کند. مرحله پیدایش کلام اسلامی نیز این قاعده مستثنا نیست و در همین چارچوب مرحله شکل‌گیری کلام شیعی نیز اگر چه در مطالعات فراوان بررسی شده است؛ اما در پژوهش‌های گاه غیر روشنمند و ناقص و شاید مغرضانه، برای علاقه مندان حوزه تاریخ کلام غبارآلود گردیده است. به گونه‌ای که با پیش فرض‌هایی نادرست، نظریاتی متناقض و نادرست در این باب مطرح کرده‌اند.

پژوهشگده کلام اهل بیت علیهم السلام که با هدف احیای معارف اعتقادی ائمه اطهار علیهم السلام بنا شده است؛ در همین راستا به پژوهش‌های هدفمند در این زمینه همت گماشته است و از زوایای مختلفی به کاوش در آن مشغول شده است. بی‌گمان هدف از این پژوهش‌ها، کاستن از ابهامات تاریخ اندیشه و پاسخ به سوال‌های مربوط به تاریخ کلام امامیه است. در این میان مدرسه کلامی کوفه از

مهم‌ترین دوره‌های کلامی امامیه است که پژوهش در آن با توجه به نابودی تراث علمی متکلمان آن و فراموشی اندیشه‌های ارائه شده در آن مدرسه - به دلایلی که تفصیل آن در این نوشتار نمی‌گنجد - استفاده از روش‌های پژوهشی متنوع و همت مطاعف پژوهشگران را می‌طلبد.

اصحاب ائمه علیهم السلام از دوره امام سجاد علیه السلام در کوفه و مدینه کار تبیین و دفاع از معارف اهل بیت علیهم السلام را آغاز کردند، هرچند تردیدی نیست که این امر تنها در دوره امام باقر علیه السلام بود که جایگاه والای خویش را در میان شیعیان بازیافت. در مدرسه کلامی شیعی در کوفه، جریان‌های چندی پاگرفت و پیش رفت که نشانه‌های آن تا چند سده در آثار کلامی شیعی و سنی قابل مشاهده است. یکی از جریان‌های شناخته شده تأثیرگذار امامی در مدرسه کوفه، جریان فکری فرزندان اعین است. در این میان زرارة بن اعین بنام ترین شخصیت این خاندان است که آراء و اندیشه‌های متکلمان این خاندان اگرچه در یک نگاه کلی در قالب اندیشه‌ورزی دیگر متکلمان امامی در مدرسه کوفه ارائه شده است، اما بی‌گمان جریان فکری خاندان اعین و در رأس آنان زرارة دارای شاخصهایی است که محتواهای اندیشه‌های کلامی آنان را از دیگر گروههای کلامی امامیه در کوفه مانند جریان هشام بن حکم، هشام بن سالم و مؤمن الطاق و حتی جریان محدث متکلمان متمایز می‌کند. این خاندان در زمینه معارف دینی، از دوران امام سجاد علیه السلام وفات ابوغالب زواری در سال ۳۶۸ ق فعال و مؤثر بودند و تلاش فراوانی برای فهم، تبیین و دفاع از آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام از خود نشان دادند. این نوشتار با هدف تبیین تلاش‌ها و دست آوردهای کلامی آل اعین تألیف شده است و در صدد است فعالیت‌های کلامی این خاندان را با رویکردی تاریخی - تحلیلی مورد مطالعه قرار بدهد.

بی‌سپاسی است اگر از کسانی که در این مسیر ما را با لطف خود نواخته‌اند و ما را رهین منت خویش ساخته‌اند، قدردانی نکنیم. پیش از همه باید از حضرت

آیت‌الله ری‌شهری «رئیس مؤسسه دارالحدیث و پژوهشگاه قرآن و حدیث» که بردبارانه و گشاده‌دل همه امکانات لازم را برای شکل‌گیری این برنامه پژوهشی فراهم آورده‌است، تشکر کنم و نیز قائم مقام پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان را سپاس می‌گوییم که مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان همواره توشه راه پر فراز و نشیب‌مان بوده است. و سرانجام تلاش مدیران و محققان گرانمایه گروه تاریخ کلام به خصوص جناب آقای روح‌الله رجبی پور را قادر می‌گذاریم که همت و مهارت آنان، دست‌مایه اصلی این پژوهشکده برای دستیابی به اهداف خطیر و افق‌های بلند آینده می‌باشد، و در این میان به ویژه از حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی معاونت پژوهشکده باد می‌کنم که خستگی ناپذیر در سامان بخشیدن به کلیه فعالیت‌ها، یار و مددکاری وفادار و پرسوز است.

این همه توفیقات را تها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سر سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولا‌یمان حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) را بزرگترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل‌بیت ﷺ

پیش‌گفتار

خاندان اعین یعنی همان فرزندان و ذریه اعین بن سنسن از مهم‌ترین خاندان‌های علمی شیعه در دوران حضور ائمه علیهم السلام بود. اعین بن سنسن دارای ذریه فراوانی بود که از عالمان و راویان روایات در کوفه بودند؛ از جمله آنها می‌توان به زرارة بن اعین و عبدالله بن بکیر از اصحاب اجماع اشاره کرد. آن اعین از جمله خاندان‌های شیعی است که نخست بر غیر مذهب اهل بیت علیهم السلام بودند و سپس در دوره‌های بعد به تشویق گرایش پیدا کردند. اعین، ظاهراً در جنگی که میان روم و مسلمانان صورت گرفت، توسط مسلمانان اسیر شد، آن‌گاه یک نفر از قبیله بنی شییان او را خریداری کرد، سپس تربیت نمود و قرآن به او آموخت. اعین فرزندان فراوانی داشت که در میان آنها، زراره، حمران، بکیر، عبدالملک و عبدالرحمان با فضیلت‌ترین بودند. زرارة بن اعین از اصحاب امام محمد باقر علیهم السلام و امام جعفر صادق علیهم السلام بود. نجاشی در رجال خود وی را بزرگ و استاد شیعیان در زمان حیاتش معرفی می‌کند که قاری قرآن، فقیه، متکلم، شاعر و ادیب بود و تمام خصائص دین و مزایای فضیلت در او جمع بود. وی راستگو، مورد اعتماد و در زمان خویش بر همه اصحاب مقدم بود. در میان این پنج برادر، زراره در میدان علم از دیگر برادران برتر بود. حمران در زمرة تابعین و از اصحاب امام محمد باقر علیهم السلام و امام صادق علیهم السلام بود و امام چهارم، علی بن

حسین علیه السلام را نیز ملاقات کرده بود. اخبار واردہ در کتب رجال و آثار ائمۀ اطهار علیهم السلام در مدح حمران متواتر است و از این احادیث چنین استفاده می‌شود که در جلالت قدر بر زراره و سایر برادرانش پیشی دارد. بکیر بن اعین از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام و از روایان آن دو معصوم علیهم السلام بود. عبدالملک بن اعین از یاران نزدیک امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام محسوب می‌شود و با برادرانش بارها برای دیدار ائمۀ علیهم السلام به مدینه رفته و از محضر پرفیض شان بهره برده بود. از بین فرزندان اعین، موجه‌ترین شخصیت در بین اهل سنت عبدالملک می‌باشد؛ ابن حجر العسقلانی عبد الملک بن اعین را شیخ صدوق شیعی، معرفی می‌کند. عبدالرحمن از اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام و از فقهاء بود و از آن دو بزرگوار روایت نقل می‌کرد. گرچه بر اساس کلام ابو غالب، عبدالرحمن در زمان امام صادق علیه السلام چشم از جهان فروبست؛ اما بر اساس کلام شیخ طوسی، وی بعد از حیات امام صادق علیه السلام نیز زنده بوده است.

این خاندان در زمینه معارف دینی، از دوران امام سجاد علیه السلام تا وفات ابو غالب زراری در سال ۳۶۸ ق فعال و مؤثر بودند و تلاش فراوانی برای فراگیری و نشر آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام از خود نشان دادند. بازتاب فعالیت‌های علمی این خاندان در متون روایی و کلامی امامیه، از تلاش و جدیت این خاندان در فهم و نشر مسائلی همچون ایمان و کفر و استطاعت سخن به میان آورده. همچنین در کتب سایر فرق اسلامی نظریات خاصی در مسئله صفات الهی، استطاعت و معرفت اضطراری به این خاندان نسبت داده شده است که نشان از جایگاه علمی آنان در بین سایر طوایف مسلمانان است. به سبب همین جایگاه رفیع علمی خاندان اعین و تأثیر به سرای اندیشه‌های آنان در کلام امامیه و مطرح شدن شباهاتی پیرامون اندیشه‌های ایشان، پژوهش درباره اندیشه‌های کلامی این خاندان را ضروری می‌نماید.

آل اعین از جمله اندیشه ورزانی هستند که به مسائل جدید الورود به حوزه تفکر اسلامی حساسیت خاصی نشان می‌دادند و در صدد بودند بر اساس تفکری عقلانی بر متون دینی خصوصاً آیات قرآنی در مسائل مختلف نظریه‌پردازی نمایند. ظاهراً نظریه‌پردازی آنها در مسائل اعتقادی به معنای ارائه دیدگاه مستقل نبود؛ بلکه آنها تایید امام علی‌الله‌را مرجع نهایی دست‌یابی به معارف دینی می‌دانستند. بدین رو باشد گفت روش آل اعین در تئوری پردازی‌های کلامی، بهره‌گیری هم‌زمان از عقل و آموزه‌های اهل بیت علی‌الله بود؛ به طوریکه همواره تلاش وافری از سوی این خانواده برای تطبیق تئوری پردازی‌ها با معارف اهل بیت علی‌الله صورت می‌گرفت. کوشش‌های زرارة به منظور همکون‌سازی دیدگاه کلامی اش با معارف اهل بیت علی‌الله ابتدا در مسئله ایمان و کفر و سپس اسماء و صفات با همراهی برادرش حمران، همچنین در نمونه‌ای بر جسته‌تر تلاش نسل بعدی این خاندان در اصلاح دیدگاه زرارة در مسئله استطاعت بر اساس آموزه‌های اهل بیت علی‌الله نمونه‌های بارزی از روش کلامی آل اعین است.

پژوهش پژوهش

پژوهش‌های متعددی در این زمینه صورت گرفته است که هرکدام زوایایی از زندگانی این خاندان را روشن نموده است. در میان مطالعات پیشرفته شیعه‌شناسی خصوصاً در سه دهه اخیر، فان اس در دایرة المعارف خود که به زبان آلمانی در سال ۱۹۹۰ م به چاپ رسید در مدخل جامعی در باب خاندان زرارة، توجه جدی به اندیشه زرارة و خاندانش نشان داده است.^۷ هر چند او به اندیشه‌های کلامی زرارة پرداخته است؛ اما تطور تاریخی این اندیشه‌ها از دید او پنهان مانده است. مادلونگ

^۷. فان اس، *الكلام والمجتمع*، ج ۱، ص ۴۵۴-۴۷۴.

نیز در مقاله خود با عنوان نقش شیعیان و خوارج در کلام پیش از اشاعره که ترجمه آن در سال ۱۳۸۷ ش در انتشارات آستان قدس به چاپ رسید به بحث استطاعت خصوصاً استطاعت زراره توجه نشان داده است.^۷ مقالاتی نیز به اندیشه‌های کلامی خاندان اعین پرداخته‌اند که مهم‌ترین آنان عبارت‌اند از «زراره بن اعین شیعیانی، شباهات و رُدود» اثر سید علی رضا حسینی^۸ که هدف نویسنده در این مقاله پاسخ به برخی شباهات مطرح از سوی اهل سنت به زراره بوده است.

بی‌شک نوشتاری با این هدف، استقصای کاملی از آرای کلامی خاندان اعین به همراه نخواهد داشت؛ نخست اینکه در بردارنده دیدگاه تمام اعضای خاندان نیست و سپس اینکه بسیاری از اندیشه‌های این خاندان همچون معرفت اضطراری و ایمان و کفر مورد اتهام واقع نشده است و همچنین نویسنده صرفاً در صدد پاسخ به برخی از اتهامات وارد به زراره بوده نه تحلیل تاریخی اندیشه‌های کلامی خاندان اعین. مقاله دیگری نیز با رویکرد پاسخ به اتهامات به نام «بررسی روایات لعن زرارة بن اعین با توجه به جریان‌های کلامی امامیه» توسط سهیلا پیروزفر و سعیده سادات موسوی‌نیا نگاشته شده است که به دنبال پاسخ به روایات نکوهشگر در مورد زراره است؛^۹ آنان به وجود آمدن اختلاف نظرهای کلامی را با بودن رویکردهای مختلف کلامی، امری بدیهی عنوان کرده‌اند. حال با توجه به هدف این مقاله، نه تنها به همه اندیشه‌های کلامی خاندان اعین اشاره نخواهد شد، بلکه حتی به تمام اندیشه‌های زراره نیز اشاره نخواهد شد؛ چرا که چندی از اندیشه‌های زراره (همچون صفات البهی) عامل صدور روایات سرزنشگر در حق زراره نبوده‌اند و در نتیجه مقصود این مقاله قرار نخواهند گرفت.

^۷ مادلینگ، مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ص ۱۸۲ پاورقی.^۸

^۹ حسینی، «زراره بن اعین شیعیانی، شباهات و ردود».

^{۱۰} پیروزفر و موسوی‌نیا، «بررسی روایات لعن زرارة بن اعین با توجه به جریان‌های کلامی امامیه».

پایان‌نامه غیر جامع کارشناسی ارشد سید باقر حسینی کریمی با عنوان «زنگی، آثار و اندیشه‌های کلامی زرارة بن اعین» که در سال ۱۳۹۰ ش در دانشگاه ادیان قم- ایران از کارهای پژوهشی جدیدتر در این باره محسوب می‌شود.^۵ حال با توجه به هدف این پژوهش که تلاش می‌کند با رویکرد تاریخی- تحلیلی به بررسی همه اندیشه‌های کلامی خاندان اعین پردازد، روشن می‌شود که در بین پژوهش‌های صورت گرفته، تاکنون پژوهش جامعی که به سیر تطور همه اندیشه‌های کلامی خاندان اعین - از مبحث صفات الهی تا امامت - پرداخته باشد، صورت نگرفته است. در این کتاب تلاش می‌شود با نگاهی متفاوت از همه کارهای گذشته و با رویکرد نشان دادن تطور فکری جریان کلامی آل اعین به نظریه‌پردازی مستقل امامیه، یعنی نظریه‌پردازی عقل‌گرایانه مبتنی بر تعالیم اهل بیت علیهم السلام دست پیدا کرد.

روش پژوهش

با توجه به رسالت این پژوهش که بررسی تاریخی اندیشه‌های کلامی خاندان اعین است، این پژوهش با استفاده از روش تاریخی- تحلیلی نگاشته شده است. مقصود از بررسی تاریخی در این نگاشته، بررسی بسترها فکری اندیشه‌های خاندان اعین است؛ در بسترشناسی فکری، به دیدگاهها و آرای رایج در مورد آن اندیشه‌ها در عصر حیات خاندان اعین پرداخته شده و ضمن بیان دیدگاه ایشان در موضوع مورد پژوهش، جایگاه دیدگاه آنان و مناسباتش با سایر دیدگاه‌ها در آن مسئله، نشان داده شده است. همچنین در جنبه تاریخی، به بررسی تطور فکری اندیشه‌های کلامی خاندان اعین از شکل‌گیری اندیشه‌ها تا آخرین دیدگاه آنان در آن موضوع کلامی

^۵. این پایان‌نامه با عنوان «زنگی، آثار و اندیشه‌های کلامی زرارة بن اعین» در سال ۱۳۹۰ در دانشگاه ادیان و مذاهب دفاع شده است.

پرداخته شده و مشخص شده چه تغییراتی در اندیشه آنان در آن موضوع اتفاق افتاده است و سرانجام مقصود از جنبه تحلیلی این رویکرد، تحلیل اجزای سازنده افکار کلامی آل اعین و همچنین ارتباط اندیشه‌های مختلف کلامی این خاندان است؛ مثلاً ارتباط اراده الهی و اختیار انسان از منظر آل اعین تبیین شده است.

منابع مستعمل بر پژوهش حاضر

از آنجا که این پژوهش عهده دار تحلیل تاریخی اندیشه‌های کلامی خاندان اعین است، منابع متناسب با آن، کتب کلامی، مقالات، کتب حدیثی و کتب رجالی خواهد بود. در این میان، بدین سبب که دیدگاه‌های این خاندان بیش از آنکه در کتب رایج کلامی بازتاب داشته باشد در کتب روایی معکوس شده است، مهم‌ترین منبع قابل استفاده در این پژوهش، منابع روایی خواهد بود. در اعتبارسنجی منابع روایی معمولاً منابع قدیمی‌تر از منابع جدیدتر، معتبرتر پنداشته می‌شوند. از این رو در اعتبارسنجی کتب روایی مرتبط با دیدگاه‌های کلامی خاندان اعین، تکیه‌گاه اصلی پژوهش، منابع دست اول خواهد بود. منابع دست اول را معمولاً تا پایان قرن پنجم محدود می‌کنند. اما حتی این منابع نیز از اعتبار یکسان برخوردار نیستند و می‌توان آنها را از حیث اعتبار به دو دسته تقسیم کرد:

(الف) منابع معتبر، یعنی منابعی که نخست در انتسابشان به مؤلفانشان و نیز در وجاhest مؤلفانشان تردیدی وجود ندارد، و همچنین روایات گرد آمده در این کتب میزان قابل قبولی از وثاقت را دارند. نظیر الکافی نوشته کلینی، مجموعه آثار روایی شیخ صدوق، مجموعه آثار روایی شیخ طوسی، الغیه نوشته نعمانی.

(ب) منابع مشکوک، یعنی منابعی که از جهت انتساب به مؤلف و وجاhest مؤلف با تردید درون امامی موواجه شده‌اند. مانند تفسیر منتسب به علی بن ابراهیم

قمی که مؤلف آن، نه خود علی بن ابراهیم قمی بلکه فردی مجهول است که در حقیقت شاگرد با واسطه علی بن ابراهیم قمی بوده است.^۷ وی از منابع مختلف برای نگارش تفسیر خود استفاده کرده است که در این میان، ۳۸۰ روایت از تفسیر علی بن ابراهیم و ۳۰۶ روایت از تفسیر ابوالجارود و ۵۲ روایت از نوادر احمد بن محمد بن عیسی و تعداد کمتری از روایات را از منابع دیگر در تفسیر خود گنجانیده است^۸ و الاختصاص منسوب به شیخ مفید که طبق تحقیق جدیدی که صورت گرفته، نویسنده این کتاب فردی است ناشناخته که معاصر شیخ مفید بوده است.^۹ سعی ما در این پژوهش بر این است که از دسته دوم منابع، با احتیاط بیشتری استفاده کنیم و تنها اطلاعاتی از آنها را پذیرا باشیم که مفروض به شواهد و قرائت دیگر است.

از بین کتب کلامی و مقالات‌نویسی، کتب مقالات‌نویسی سده‌های نخستین معتبرترین منبع برای دست‌یابی به نظریات کلامی خاندان اعین است؛ چرا که زمان تأثیف این کتب به عصر حیات خاندان اعین نزدیک‌تر است و همچنین کتب قرون بعدی غالباً مطالب خود را از این کتب اخذ کرده‌اند. مهم‌ترین کتب قرون نخستین که بیش از دیگران به طرح دیدگاه‌های کلامی این خاندان اقدام نموده‌اند، مقالات‌الاسلامیین اشعری، الفرق بین الفرق بغدادی و الملل و النحل شهرستانی هستند. شایان ذکر است گزارشات این کتب، با وجود اینکه از مهم‌ترین کتب مقالات‌نویسی هستند، به تنهایی ملاک عمل در این پژوهش واقع نخواهند شد؛ بلکه اگر شواهد آنها را یاری رساند، مورد قبول خواهند بود.

در بین منابع رجالی نیز کتب رجالی هشتگانه که عبارتند از رجال نجاشی، رجال و فهرست شیخ طوسی، رجال کشی، رجال برقی، رجال ابن غضائی، رجال

۷. قاضی‌زاده، پژوهشی درباره تفسیر علی بن ابراهیم قمی، ص ۱۲۲.

۸. رحمان‌ستایش، شهیدی، بازیابی منابع تفسیر قمی، ص ۱۴۶.

۹. شیری زنجانی، بررسی اسناد کتاب اختصاص، ص ۲۶۴.

ابن داود حلی و رجال علامه حلی به همراه رساله ابوغالب زراری مهم‌ترین منابع رجالی پژوهش حاضر خواهند بود. گرچه از اطلاعات ارزشمند سایر کتب رجالی نیز در جای مناسب خود استفاده خواهد شد. در بین نه کتاب رجالی یاد شده، بیش از همه رساله ابوغالب زراری مورد استفاده بوده است؛ زیرا او از خاندان اعین است و همچنین همانطور که نجاشی و شیخ طوسی بیان کرده‌اند، جزو برجسته‌ترین دانشمندان عصر خویش بوده که به علم رجال نیز تسلط داشته است.

در معرفی وی و تأثیش باید گفت، احمد بن محمد بن ابوطاهر بن بکیر بن اعین که به او ابوغالب زراری می‌گویند، از تبار اعین است. وی در سال ۲۸۰ هجری متولد و در سال ۳۶۸ هجری وفات و در نجف اشرف مدفون شد. ابوغالب بر اساس آنچه خود نوشته است، رساله پیش گفته را در ذی‌العقده ۳۵۶ نگاشته و سپس به سال ۳۶۷ در آن تجدید نظر کرده است. ابوغالب زراری این رساله را در معرفی آل اعین و شرح حال محدثان‌شان برای نوه‌اش، محمد بن عبد‌الله، نگاشته و در آن به نام بیش از ۲۰ تن از مشایخ خود اشاره کرده و در پایان نیز، به نام ۱۲۲ کتاب که او از مؤلفانشان روایت کرده، اشاره نموده است. این نوشته را حسین بن عبد‌الله غضائی، شاگرد نامدار ابوغالب (متوفی ۱۱۴ق) از وی روایت نموده و در پایان آن مطالبی را که لازم می‌دانسته و مؤلف آنها را نیاورده، استدراک کرده است.

بخش اول:
کلیات

فصل اول:

کلام امامیه در عصر حضور ائمه علیهم السلام

سخن از تاریخ کلام شیعه یکی از مباحث پرپیشینه در حوزه مطالعات اسلامی است. این مبحث هم شیعیان و هم غیر شیعیان را ساخت به خود مشغول داشته و در منابع تاریخی و کلامی، بهویژه در سده معاصر، از آن بسیار سخن رفته است. شیعیان با مغتنم شمردن این فرصت، کوشیده‌اند هویت و اصالت مدرسه اهل بیت علیهم السلام و حقانیت تاریخی شیعیان را به نمایش بگذارند و در مقابل، مخالفان آن را دستاویزی برای اثبات ناراستی مذهب تشیع قرار داده و با این هدف از آن بهره برده‌اند. برخی از مخالفان معتقدند که شیعه پیش از ارتباط با معتزله، در مباحث صفات الهی قائل به تشبیه و تجسمی بود و سپس تنزیه را از معتزله وام گرفت.^۱ حتی برخی از آنان پا را فراتر گذاشته و ادعا کرده‌اند که شیعه بسیاری از مباحث اصول عقاید خویش را از معتزله اخذ کرده است.^۲ در نگاه نخست، این گفته آنان چنین می‌نمایاند که گویی امامیان پیش از ملاقات با معتزلیان، صاحب منظومه منسجمی

۱. خیاط، الانتصار، ص ۶-۴؛ اشعری، مقالات الاسلامین، ص ۳۵.

۲. شیخ مفید، الاولی المقالات، ص ۳۳؛ ابن تیمیه، منهاج السنة، ص ۳۱؛ امین، ضحی الاسلام، ج ۳، ص ۲۶۷-۲۶۸.